

УКРАЇНСЬКІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ 3. СЕРАКОВСЬКОГО

В контексті історії України розглянуто життєвий шлях польського революційного демократа Зигмунта Сераковського. Показано вплив подій на Україні на його діяльність та світогляд.

Життя видатного польського революційного демократа Зигмунта Сераковського та його рідних тісно пов'язане з Україною. Корені роду — у стародавньому польському м. Серакові, пізніше предки оселились у Галичині, де дістали графський титул. З другої половини XVII ст. вони здобули право на рідинний герб «Доленга». 1762 р. Зигмунтів прадід Ян Сераковський переселився на Волинь, де придбав маєток Завозів Луцького повіту¹. Його син Франц Урбан Тадей втратив цю спадщину і після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р., коли Західна Волинь увійшла до складу Російської імперії, був уже безмастним бідаком, у якого тільки й лишилося, що шляхетське звання, підтвержене й за нової влади 1802 р. волинським губернським дворянським зібранням.

Батько Зигмунта Гнат (Ігнацій-Антон) був військовим, а дослужившись до чину поручика, пішов у відставку. Згодом він найнявся управителем маєтками до колишнього майора Віктора Муравського², який віддав за нього дочку Фортунату.

Про дату народження Зигмунта Сераковського в історичній літературі можна зустріти досить суперечливі відомості: від 1816 до 1836 р.³ — такий дивовижно великий діапазон часу, в межах якого ті чи інші українські, російські та польські джерела називають різні дати.

Досить зазначити, що в останньому виданні «Большой советской энциклопедии» ("БСЭ") наведено 18 (30) травня 1826 р.,⁴ у попередньому — 1827 р.⁵ У польській літературі частіше зустрічається 1827 р.⁶ Проте серед документів сенатської Герольдії, які нині зберігаються в Центральному історичному архіві СРСР у Ленінграді, є метричне свідоцтво — «витяг з метричної хрестопривідної книги» Остропільського римсько-католицького приходського костельу «в Новоградволинському повіті у Старокостянтинівському деканаті Волинської губернії», — де двома мовами — польською та російською — засвідчується, що 19 жовтня 1832 р. ксьондз Томаш Гуцевич здійснив «церемоніальний обряд хрещення над шестирічною дитиною чотирьох

імен Зигмунтом-Еразмом-Гаспером-Юзефом», і уточнюється, що йдеться про сина подружжя Гната та Фортунати Сераковських, народженого у селищі Лісове Чарторийського приходу 18 травня 1826 р.⁷

Ніби та сама дата, яка подана в «БСЗ» останнього видання, але є істотне уточнення — 18 травня не за старим, а за новим стилем, яким тоді вже користувалася католицька церква. Оскільки різниця між стилями у XIX ст. становила 12 днів, то днем народження слід вважати 6 (18) травня 1826 р.

Становище на Волині мало чим відрізнялося від того, що склалося тоді на всій Правобережній Україні. Поляком у середньому був кожний десятий, переважно люди невеликого достатку або й взагалі бідняки. Проте одному відсотку найбагатших з них — магнатам — належала абсолютна більшість земельних угідь та кріпаків. Реальністю виявилася спільність долі і недолі незаможного українського та польського населення, але коли пригноблені були людьми різних національностей, то гнобителі — здебільшого поляками (принаймні, самі вони так вважали, хоча частина походила з колонізованих українців). Цей аспект мав важливе значення у непростих сплетіннях соціальних і національних протиріч. Вороже ставлення селянина до свого пана царський уряд уміло використовував проти шляхтичів — учасників визвольного руху.

З іншого боку, польський національний рух за тих умов не міг не вплинути на революційні настрої українців та росіян. Це помітно позначилось на російській армії. Створене в ній Південне товариство декабристів встановило контакти з польським Патріотичним товариством, а 1823 р. у Новограді-Волинському за ініціативою офіцерів розташованих там військ виникло Товариство з'єднаних слов'ян, підтримане місцевими польськими революціонерами. Серед останніх були родичі Муравських і Сераковських — брати Микола та Станіслав Ворцелі, палкі поборники республіканської федерації слов'янських народів⁸.

Гнат Сераковський 1831 р. став повстанцем, очоливши створений ним загін із селян, і взяв участь у боях під Дашевом, Ободівкою, Тивровим, Летичевим. Загинув він, найвірогідніше, поблизу с. Майдан, коли зненацька на загін напали урядові війська під командуванням генерала Рота. Існувала ще родинна легенда, за якою батькові Зигмунта немовби вдалося перейти кордон Австрійської імперії, де його було ув'язнено. Коли ж наприкінці 1830-х років на Волині розгорнула діяльність конспіративна організація «Співдружність польського народу», він нібито втік із в'язниці з наміром таємно повернутися додому, але його знов схопили й стратили⁹. Документальних підтверджень цього не знайдено. Можливо, легенда народилася у зв'язку з тим, що керівництво «Співдружності польського народу» місцем перебування на Україні обрало орендоване колись Г. Сераковським с. Лісове.

Втрата батька стала важким випробуванням для родини. На руках Фортунати Сераковської та її матері Марії Муравської залишилися ма-

ленький Зигмунт і його сестра Марія. Невдовзі народилася й третя дитина, названа Гнатом на честь батька.

У вихорі подій 1831 р. втратили майно. Засобів для існування не залишилося. Тож було вирішено звернутись до родичів та знайомих по допомогу. Мешкати всім п'ятьом довелось у приймах і не завжди разом. Як згадував Зигмунт, мати власною працею утримувала бабусю Марію та дітей¹⁰.

Дуже важко виявилось засвідчити дворянство малих Сераковських¹¹. Справа у тому, що 19 жовтня 1831 р., невдовзі після придушення польського повстання, Микола I видав указ, за яким значна частина шляхти, яка не володіла кріпаками, фактично переходила на становище селян: досить було губернському зібранню не визнати доказів дворянського походження. Більше 30 тис. шляхтичів на Волині одразу втратили будь-які привілеї й були оподатковані. У Росії це загрожувало не тільки матеріальними, а й величезними моральними збитками. Людям податного стану утруднювався шлях до вищої освіти, вони могли зазнати тілесних покарань тощо. Щоб принаймні відтягти офіційну втрату дворянства, треба було представити хоч якісь докази шляхетності роду, подати їх до депутатського зібрання, де справа могла розглядатися досить довго, як, власне, й сталося з Сераковськими. Зважаючи на це, під час хрещення Зигмунта в 1832 р. у метричній книзі записали подружжя батьків графським¹²: брат діда Зигмунта — Максиміліан Сераковський — саме тоді оголосив, що і він, і удова та діти його племінника Гната належать до графського роду, який ведеться від белзького каштеляна Яна Сераковського.

В 1838 р. Сераковський почав навчатися у Житомирській гімназії. Тут у нього визріло бажання здобути вищу освіту у столиці Росії. Підліток старанно вивчав російську мову. В четвертому класі, коли гімназію перевіряли, контрольний іспит узявся складати Зигмунт. На всі запитання відповів настільки досконало, що враз зробився гордістю гімназії — і учнівського загалу, і вчителів, а перевіряючий пообіцяв йому допомогу в навчанні у Петербурзі, коли дізнався про наміри Сераковського на майбутнє¹³.

Гімназію З. Сераковський закінчив успішно і мав всі підстави навчатися в університеті. Однак він не поспішав виїздити до столиці. Здобувши право на вищу освіту, 17-річний абітурієнт не мав коштів для реалізації цього права. Щоб заробити гроші на навчання, Зигмунт прийняв запрошення волинського поміщика Альбіна Піотровського попрацювати у Житомирі приватним вчителем його дітей. Лише 1845 р. він став студентом Петербурзького університету. Канікули Сераковський переважно проводив на Україні та в Литві у зустрічах і розмовах по селах. Спілкуючись із землеробами, знаходив такі слова, що пробуджували волелюбні традиції, почуття людської та національної гідності, віру у світле майбуття. Під час канікулярних літніх відвідин Волині він поглиблював знання про життя народу. Такі зустрічі зміцнювали його демократичні переконання. «Маса завжди приваб-

лювала і наче наелектризувала його, і тоді його душа викресала іскри, що глибоко западали до сердець слухачів», — згадувала дружина Зигмунта — Аполонія¹⁴.

Настав 1848 р. — «Весна народів». Сераковський мав листа від матері, в якому йшлося про необхідність його поїздки до вельможного, поважного за віком родича на півдні України — Андрія Сераковського, про можливість стати його спадкоємцем і щодо маєтності, і щодо графського титулу (останнє видавалося вкрай важливим, оскільки справа про дворянське походження Сераковського ще не була вирішена). За цих обставин 31 березня він взяв в університеті 28 днів відпустки за родинних обставин і поїхав до Херсонської губернії. Прибувши через тиждень до Рогачова і взявши там чергову подорожню, Зигмунт явно не поспішав за знадливою спадщиною. У другій половині квітня йому пошастило відвідати своїх близьких, розпорошених по Волині: мати перебувала у Луцькому повіті, брат навчався у Житомирській гімназії, сестра працювала гувернанткою в одному з маєтків Дубнівського повіту.

На Волині з'явилися чутки про нове повстання у Галичині. Насправді масовий визвольний рух мав місце у Кракові та Львові. Тут відбувалися численні маніфестації, під час яких проголошувалися демократичні вимоги: рівність громадян перед законом незалежно від соціального стану та віросповідання, гласність судочинства, скасування цензури, ліквідація панщини та інших феодальних повинностей. У квітні австрійський уряд ухвалив указ про проведення селянської реформи для Галичини (на 4 місяці раніше, ніж для інших місцевостей держави, й за 13 років до подібного законодавчого акта в Росії). 25 квітня (за юліанським календарем це було 13 число) стихійно повстав Краків, а вже наступного дня його окупувала австрійська воєнщина. Між тим, не відаючи про це, на зібранні поляків-волинян гаряче обстоювалася необхідність узятися за зброю та з'єднатися з галицькими повстанцями. Присутній там Сераковський переконав у потребі одержання точної інформації з-за кордону, на підставі чого можна було б прийняти відповідне рішення. Щоб уникнути марного кровопролиття, він пообіцяв зібрати факти і подати землякам потрібні відомості. По тому вирушив до м. Почаєва, звідки до тогочасного російсько-австрійського кордону залишалося кілька верст.

Можна припустити, що, зібравши у Почаєві відомості про спад визвольного руху в Галичині (а було це вже після придушення Краківського повстання і скасування панщини, чим уряд запобіг селянському повстанню), Сераковський не вирушив би за кордон. Проте не виключено, що його шлях все ж проліг би далі, адже він захопив із собою зброю, пістолет та шаблю.

Увечері 20 квітня 1848 р. студент Петербурзького університету Сераковський прибув на трикінному візку до почаївського заїжджого двору, де за відсутності господаря Мошка Скульського його приймав 17-річний слуга Нафтул Кришталь. Зустріч стала фатальною для гостя.

Подальші події розгортались стрімко. Візник таємно сповістив Кришталя, що можна зробити великі гроші, якщо показати прибулому шлях за кордон.

Важко зрозуміти, чим керувався цей молодий служник, але як би там не було він викликав жандарма. З'явився становий пристав Заремба Гадзецький, заарештував Сераковського і наступного дня доставив його кременецькому земському справнику. Далі затриманого привезли до Києва, до генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, який відзначився у розгромі Кирило-Мефодіївського братства та арешті Т. Г. Шевченка. Студента Сераковського, як і Шевченка, відправили з жандармом до столиці імперії, в каземат III відділення, і дали на заслання, в солдати Окремого Оренбурзького корпусу. «Обставини справи наводять на нього деяку підозру у намірі зникнути за кордоном», — доповів цареві шеф жандармів Орлов, пропонуючи через це застосувати до Сераковського «заходи обережності»¹⁵.

Щодо особистого знайомства Зигмунта Сераковського з Т. Г. Шевченком, то існують різні точки зору, яким воно було в період заслання — очним чи заочним. Справа у тому, що деякі мемуаристи вказали на їх зустрічі, а деякі, навпаки, заперечили це¹⁶. Документально встановити час їх спільного перебування в одному місці Оренбурзького краю не вдалося, але й повністю виключити таку можливість важко, адже вони перебували в одному корпусі майже 8 років.

В усякому разі, сам Шевченко згадував Сераковського у листах з Новопетровського укріплення як дуже близького знайомого. Відома лише частина їх оренбурзького листування, проте навіть цей невеликий матеріал дає підстави для висновку про обопільне прагнення двох революціонерів до зміцнення братерської дружби.

За умов посилення нагляду за кореспонденцією відверте співчуття Шевченкові вимагало неабиякої мужності. Сераковський сміливо висловлював солідарність з українським поетом і художником і, незважаючи на царську заборону, надсилав йому різне приладдя для малювання, про що з вдячністю писав у відповідь Шевченко¹⁷.

Обмін заповітними думками з Шевченком, прилучення до його революційних ідей — все це сприяло формуванню світогляду Сераковського. Залишилось свідчення генерала М. О. Домонтовича (батька О. М. Коллонтай) про те, що, повернувшись 1856 р. до Петербурга, Сераковський називав себе «українцем з правого берега Дніпра»¹⁸.

Активно працюючи потім у журналі «Современник», Зигмунт Сераковський не припиняв наполегливої боротьби за визволення свого друга-поета із солдатчини. 2 березня 1857 р. Броніслав Залеський повідомляв Шевченкові: «Сигізмунд писав мені, що бачив у Петербурзі подання... про тебе»¹⁹. А відповідне царське рішення про увільнення Шевченка з військової служби датоване 1 травня, тож можна припустити, що виступ Сераковського у № 5 журналу за 1857 р. стосується саме цієї події: «Переслідуванням, в'язницям, ешафотам, вогнищам не вдалося придушити людського духу. Траплялись часи,

коли кат брав гору (наприклад, в Іспанії, в Італії), але перемога завжди залишалася неповною й безплідною. Був завжди куток у світі, де пригноблена совість повставала, де вона проголошувала права свої біля підніжжя ешафота. Переслідування ніколи не підтримають віджилого порядку. Римські імператори й проконсули лютували — християнство брало гору. Й тому не парадокс, не порожня фраза, але історичний висновок: по суті, врешті-решт переслідування залишаються безсилими й сприяють навіть торжеству гнаних ідей»²⁰. Того ж місяця Залеський радо сповістив Шевченка: «Щієї хвилини я одержав лист Сигізмунда, від мені пише, що ти вільний»²¹. І надалі Сераковський не полишав зусиль допомогти українському другові, разом з віце-президентом Академії художеств Ф. П. Толстим та його дружиною А. І. Толстою наполегливо домагався, щоб Шевченку було дозволено повернутися до столиці.

Уже на другий день після повернення до столиці, 28 березня 1858 р., Т. Г. Шевченко зустрівся з польськими революціонерами, після чого у «Щоденнику» написав: «Вечір провели ми у В. М. Білозерського... У нього зустрів я моїх співвигнанців оренбурзьких — Сераковського, Станевича та Желіговського (Сову). Радісна, весела зустріч. Після щиросердних розмов і милих рідних пісень ми розсталися»²².

Повернувшись після річного закордонного відрядження у середині 1861 р. до Петербурга, Зигмунт не застав Шевченка у живих. Вшановуючи пам'ять Великого Кобзаря, його польський друг передав Шевченкового листа (від 6 квітня 1855 р.) для опублікування у журналі «Основа».

До другого закордонного відрядження спричинилася подана військовому міністру записка Зигмунта Сераковського, що тоді працював у департаменті Генерального штабу, про реорганізацію арештантських рот, заміну залякування і мордування методом «морального виправлення ув'язнених»²³. З 2 липня 1862 р. його вважали відрядженим до Франції, але Сераковський відвідав Україну, мав не тільки родинні зустрічі, а й конспіративні. У Києві вже тоді він видавав накази «як керівник заколоту»²⁴. А повернувшись з-за кордону, Зигмунт написав ще одну записку, офіційно названу «Питання польське». Слідом за Т. Г. Шевченком ("Ще як були ми козаками") він звинуватив насамперед єзуїтів у порушенні тієї державної федерації Польщі, Литви та Русі, яка мала об'єднувати народи як «рівний з рівним та як вільний з вільним»²⁵. Викрито ним і імперську політику царів ("У Росії державне начало підкорило собі все, придушило все"), і прояви шовінізму в офіційній російській публіцистиці та історичній науці. Сераковський проголошує ідею нового союзу народів, які б, ставши рівними та вільними, мали абсолютно однакові права, однаково забезпечений розвиток²⁶. Читачами записки мали бути насамперед військовий міністр Д. О. Мілютін та петербурзький генерал-губернатор О. А. Суворов, вона, звичайно, не містила політичної програми-

максимум Сераковського, проте й у ній відбито його революційні погляди.

Польський революціонер один із перших у Росії відчув необхідність кардинального розв'язання національного питання і сміливо запропонував практичні шляхи до цього за прикладом Швейцарії. Для західних губерній Російської імперії він пропонував таку програму: «1) На губернських та повітових з'їздах і зборах кожний має право говорити мовою польською або руською (малоросійською); 2) всі особи на службі у судовій частині повинні знати мови польську й руську (малоросійську). У справах цивільних суд ведеться тією мовою, якою подано позов; у справах карних — тією, якою вільніше розмовляє підсудний; 3) у школі викладання ведеться тією мовою, якою говорить більшість учнів, так, наприклад, на Волині, Поділлі й Україні у початкових школах треба викладати малоросійською... У середніх навчальних закладах, де більшість учнів нині поляки, викладання має вестися польською мовою (зрозуміло, коли в якомусь середньому закладі, наприклад у місті Києві, більшість учнів — малороси, викладання ведеться малоросійською). У вищих навчальних закладах, наприклад у Київському університеті, кожний професор може викладати по-російськи, по-польськи чи по-малоросійськи; слухачі на заключних екзаменах відповідають яким забажають наріччям. Бажаючі вступити на державну службу в Західному краї повинні довести, що знають наріччя, якими говорять у цьому краї»²⁷.

3. Сераковський був поляком і тим пишався, однак, народжений на Волині, називав себе українцем, знав і любив росіян, литовців, казахів. Полум'яний патріот, він виявив себе справжнім інтернаціоналістом. Друг і однодумець Т. Г. Шевченка, революціонер-демократ З. Сераковський разом з тисячами інших поляків — мешканців України — поділив історичну долю українців, йдучи тим шляхом, що крізь лихоліття вів до справедливішого суспільства.

¹ Марахов Г. И. Сигизмунд Сераковский и его связи с Украиной // Сов. Украина. — 1961. — № 2. — С. 155; Усенко П. Г. Нові матеріали про польських друзів Т. Г. Шевченка // Іст. дослідження. — К., 1985. — Вип. 11. — С. 43.

² Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. — № 6934. — Арк. 1. (Далі — БЧ.)

³ Дьяков В. А. Материалы к биографии Сигизмунда Сераковского // Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. — М., 1960. — С. 65.

⁴ Сераковский // БСЭ. — 3-е изд. — М., 1976. — Т. 23. — С. 275.

⁵ Сераковский // Там же. — 2-е изд. — М., 1955. — Т. 38. — С. 539.

⁶ Dybowski B. Pamięci Zygmunta Sierakowskiego. — Lwów, 1906. — S. 38; Marciniak Z. Zygmunt Sierakowski: Bojownik o sprawiedliwość społeczną i wyzwolenie narodowe. — Warszawa, 1956. — S. 59.

⁷ Центральний державний історичний архів СРСР. — Ф. 1343, оп. 29, спр. 2492. — Арк. 34 — 35. (Далі — ЦДІА СРСР.)

⁸ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: В 3 т. — М., 1956. — Т. 2. — С. 120.

⁹ БЧ. — № 6934. — Арк. 1 — 4, 8.

- 10 Дьяков В. А. Указ. соч. — С. 66; Смирнов А. Ф. Сигизмунд Сераковский. — М., 1959. — С. 6.
- 11 БЧ. — № 6934. — Арк. 5 — 6.
- 12 ЦДИА СРСР. — Ф. 1343, оп. 29, спр. 2492. — Арк. 34 — 35.
- 13 БЧ. — № 6934. — Арк. 6, 11.
- 14 Цит. за: Бикulich В. Б. Воспоминания А. Сераковской (Далевской) и другие материалы о З. Сераковском в ЦГИА Литовской ССР // К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». — М., 1964. — С. 65.
- 15 Центральний державний архів Жовтневої революції, найвищих органів державної влади і органів державного управління СРСР. — Ф. 1, 1848 р., спр. 190. — Арк. 1 — 1 зв.
- 16 Ткаченко М. М. Т. Шевченко і С. Сераковський // Вісн. АН УРСР. — 1957. — № 3. — С. 20 — 25; Шевченкознавство: Підсумки й пробл. — К., 1975. — С. 292 — 295; Смілянська В. А. Біографічна Шевченкіана (1861 — 1981). — К., 1984. — С. 177.
- 17 Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: В 6 т. — К., 1964. — Т. 6. — С. 92, 101, 103, 105, 106, 111, 113, 118, 120, 124, 136, 142, 143, 152, 162, 175.
- 18 Русско-польские революционные связи: В 2 т. — М., 1963. — Т. 1. — С. 204.
- 19 Листи до Т. Г. Шевченка, 1840 — 1861. — К., 1962. — С. 97.
- 20 Современник. — 1857. — № 5. — С. 111.
- 21 Листи до Т. Г. Шевченка, 1840 — 1861. — С. 101.
- 22 Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. — К., 1964. — Т. 5. — С. 220.
- 23 Зайцев В. М. Дело о второй заграничной командировке З. Сераковского // К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». — М., 1964. — С. 48.
- 24 Koszczyc W. Zygmunt Sierakowski: nachelny wódz Żmudzi w r. 1863. — Kraków, 1906. — S. 60.
- 25 Русско-польские революционные связи. — Т. 1. — С. 231.
- 26 Там же. — С. 236.
- 27 Там же. — С. 237.

В контексте истории Украины рассмотрен жизненный путь польского революционного демократа Зыгмунта (Сигизмунда) Сераковского. Показано влияние событий на Украине на его деятельность и мировоззрение.